

Szellemjárás a késő 16. századi német evangélikus teológiában. Visszatérhetnek-e a földre a holtak lelkei?*

Ittész Gábor

„A látott szellem ördög is lehet.” (Shakespeare)

Az ókori pogány szerzők azt tartják – írja Philipp Melanchthon a *Liber de anima* (1553) végén –, hogy

„az ember lelke fennmarad a halál után, mivel egészen bizonyos, hogy sok jelenés kóborol mindenfelé, és gyakran lehet hallani vagy látni őket, sőt gyakran beszélgetnek is az emberekkel. De ne csak könyvekből vegyük a példákat! Magam is láttam néhány jelenést, és ismerek sok hitelt érdemlő embert, akik határozottan állították, hogy ők maguk nemcsak láttak ilyeneket, hanem sokáig beszélgettek is velük.”¹

Az idézet forrása az Arisztotelész-kommentár utolsó fejezete, ahol Melanchthon a lélek halhatatlanságát tárgyalja. Érdeemes észrevenni, hogy a reformátor itt a személyes tapasztalatoknak nagyobb bizonyító erőt tulajdonít, mint a könyvekből szerzett tudásnak. Ennél az empirikus irányultságnál azonban még fontosabb az a magától értődés, amellyel a „jelenésekre” – vagyis a halottak szellemként visszatérő lelkére – hivatkozik mint a lélek halhatatlanságának tapasztalati bizonyítékára. Már a mű korábbi változatában (*Commentarius de anima*, 1540) is szerepelt egy hasonló tartalmú rövid utalás,² ám az átdolgozás után Melanchthon megfogalmazása sokkal markánsabbá vált.³ A jelenések a *Commentarius*ban is a lélek halhatatlanságának legitim bizonyítékaiként jelentek meg, de a *Liber*ben a személyes elköteleződés és egyetértés hangja is félreismerhetetlen.

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült (BO/233/11).

¹ „Ac scriptores ethnici expresse aiunt, se eo moveri, ut existiment animas hominum post mortem superstites esse, quia certissimum est, multa spectra passim vagari, et saepe audiri ac conspici, saepe etiam colloqui cum hominibus. Nec tantum ex libris exempla sumantur. Vidi ipse quaedam, et novi multos homines dignos fide, qui adfirmabant, se non tantum vidisse spectra, sed etiam diu cum eis collocutos esse”. MELANCHTHON, PHILIPP: *Liber de anima* [1553] In: Philippi Melanchthonis opera quae supersunt omnia. Ed.: Bretschneider, C.G. et al. Corpus Reformatorum. 1–28. köt. Halle, 1834–1860. (továbbiakban: CR.) 13:5–178. p., 175. p.

² „A pogányokat jelenések is meggyőzték erről [az örök életről], ahogy Cicero, Plutarkhosz és mások írják.” *Commentarius de anima*. Strassburg, 1544. 307 – Verzeichnis der im deutschen Sprachgebiet erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts. Online: <http://www.vd16.de> – 2014. december (továbbiakban: VD16.) M 2753.: „Ethnicis etiam spectris mouebantur, ut Cicero, Plutarchus & alij scribunt”.

³ Az átdolgozáshoz és a két változat közti különbségek átfogó elemzéséhez ld.: ITTÉSZ GÁBOR: A *Commentariustól* a *Liberig*: Melanchthon a lélek halhatatlanságáról. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2013. 1. sz. 46–67. p. (továbbiakban: ITTÉSZ, 2013.)

Melanchthon szerint a halottak lelkei érzékszerveink számára felfoghatóan visszatérhetnek az élők közé, ezt másokhoz hasonlóan maga is megtapasztalta, és ez alátámasztja, sőt bizonyítja azt a fontos igazságot, hogy a lélek halhatatlan. Vagyis a reformátor a jelenéseket nemcsak valóságosnak tartja, hanem egyenesen pozitívan tekint rájuk.

Mintegy ötven évvel később, a 17. század elején Shakespeare úgy rajzolja meg Hamlet alakját, mint aki azért tétovázik, mert nem tudja megbízhat-e a szellemben, amely „[a]lakra éppen a megholt király” (1.1.40). Valóban az-e, aminek látszik, apja szelleme? Nem ördögi jelenés-e, „kárhozzatnak lelke” (3.2.87), amely „hátha kísért” (1.4.72):

„A látott szellem ördög is lehet,
Mert az is ölthet oly tetszős hüvelyt;
S tán gyöngeségem, mélakórom által
– Mert ily kedélyre nagy hatalma van –
A kárhozzatba dönt.”⁴

A jelenés objektív valósága itt sem kérdőjeleződik meg, de eredete – és így hitelessége – igen, aminek következtében a hozzá való viszony – a jelenség értékelése – is erősen elbizonytalanodik.

E témám szempontjából távolabbi, de jól ismert példa segít kijelölni vizsgálódásom végpontját. Tanulmányomban azt a változást elemzem, amely a német nyelvű evangélikus teológiai irodalomban a szellemek megjelenésével kapcsolatban lezajlott a *Hamletet* a *Libertől* elválasztó fél évszázad alatt. Míg ebben a történetben Shakespeare drámája valóban csak távoli illusztráció, Melanchthon Arisztotelész-kommentárja a tényleges kezdőpontot jelenti.⁵ A *De anima* háttérén különösen is világosan rajzolódik ki a következőkben elemzett változás, hiszen a tárgyalt szerzők közül nem egy a reformátor tanítványa volt.

* * *

A mára szinte teljesen elfelejtett strassbourgi lelkész és teológiai professzor, Melchior Specker (*fl.* 1554–1569)⁶ 1560-ban *Vom Leiblichen Todt* címen megjelentetett egy hatszáz oldalas florilégiumot, amelyben a halállal, teme-

⁴ SHAKESPEARE, WILLIAM: Hamlet, dán királyfi. Tragédia. Ford.: Arany János. Szerk.: Fabiny Tibor. Bp., 1997. (2. kiad.) 2.2.582–586. Hamlet apja szellemének a Shakespeare-kutatás is komoly figyelmet szentelt. A téma klasszikusnak számító feldolgozásához ld.: GREENBLATT, STEPHEN J.: Hamlet in Purgatory. Princeton, 2002.

⁵ Elemzésemben a német nyelvű lutheránus irodalommal foglalkozom, és ebben a *Liber* is csak a vizsgálódás nullpontját, nem az első lépését jelenti. Ugyanakkor éppen a halhatatlanságról szóló záró fejezetnek létezett egy önálló német fordítása, még az 1540-es *Commentarius* kiadás alapján: MELANCHTHON, PHILIPP: Von dem leben vnd vnsterblichkeit der Seelen. Ford.: Knaust, Heinrich. Berlin, 1540. – VD16. M 2790.

⁶ Életéről keveset tudunk, de 19. és kora 20. századi életrajzi lexikonokban még felbukkan a neve. Deutsches biographisches Archiv. I–III. (Microfiche.) München, 1999–2002. Online: World Biographical Information System (továbbiakban: WBIS) <http://db.saur.de/WBIS> – 2014. december (továbbiakban: DBA.) I:966.317., II:595.158.

téssel, illetve a lélek halál utáni állapotával foglalkozó teológiai ismereteket gyűjtötte egybe.⁷ A tematikus fejezetekbe rendezett gazdag anyag forrásául a Biblia mellett a latin és görög egyházatyák, a középkori és kortárs (16. századi) teológusok, valamint a történetírók művei szolgáltak.

Specker a harmadik rész tizenkét fejezete közül a kilencediket szenteli annak a kérdésnek, hogy „az igazak lelkei megjelenhetnek-e az embereknek a földön, és milyen alakban jelenhetnek meg”.⁸ A fejezet tipográfiaileg négy részre tagolódik; az első két bibliai idézetet tartalmaz. Ezek közül az első Júdás Makkabeus látomása Oniász főpapról és Jeremiás prófétáról (2Mak 15,11–16). A perikópa a lap rectóján, az előző fejezet végén is szerepelt, ahol az üdvözült lelkek életének leírásában a mennyei istentisztelet részletes ismertetése kapcsán találkozhattunk vele. Az igazak lelke az angyalokkal együtt imádkozik a földön küzdő egyházért – ennek bizonyítéka, hogy Júdás álmában Oniász „[k]itárta kezét és imádkozott a zsidók egész közösségéért” (12. v.). Az új kontextusban azonban annak alátámasztására olvashatjuk ismét a szövegrészt, hogy megjelenhetnek-e a lelkek a földön.

A fejezet elején található másik bibliai szakasz Jézus megdicsőülésének története (amelyet Specker a Lukács 9,30–33 alapján idéz, de mindhárom szinoptikus evangéliummal hivatkozik). Ennek az adott kontextusban releváns mozzanata, hogy Mózes és Illés is megjelennek Jézus mellett. Specker röviden értelmezi az idézeteket:

„Ezek a bizonyságok nyilvánvalóan mutatják, hogy az igazak lelkei Isten parancsára és rendelésére megjelenhetnek, és hogy jelenhetnek meg, és hogyan ismerhetők fel. Mivel azonban nincs más példánk, az ilyen jelenésekről tovább semmit ne tartsunk, hanem érzük be a biztos írással.”⁹

A fejezet tehát két olyan bibliai idézettel kezdődik, amelyek azt bizonyítják, a holtak lelkei megjelenhetnek a földön. Nem kétséges, hogy Specker elfogadja az implikációjukat, következtetésként mégis az egész jelenség elutasítását vonja le belőlük azzal a meglehetősen gyengének tűnő

⁷ SPECKER, MELCHIOR: Vom Leiblichen Todt. Was er sey/waher er kom[m]e/vnd wie man sich darzü bereyten solle/ Auch Von der Begräbniß vñ Begäncknussen/vnd wie man sich der Abgestorbenen halben trösten vnd halten solle. Jtem Von der Selen vnd jrem ort/ stand/ vnd wesen/biß auff den Jüngsten tag. Alles auß H. Schrifft/vnd der Vätter außlegung / fleyssig zûsam[m]en gebracht. Strassburg, 1560. – VD16. S 8169; microfiche kiadása: Bibliotheca Palatina: Druckschriften / Stampati Palatini / Printed Books. (Microfiche) Ed.: Boyle, Leonard – Mittler, Elmar. München, 1995. (továbbiakban: BPal.) F3819–3820. (továbbiakban: SPECKER, 1560.)

⁸ „Das IX. Capitel. An Spiritus Iustorum poßint hominibus apparere in hoc mundo, & qua forma appareant. Ob die Seelen vnnd Geyster der gerechten/hie auff erden erscheynen mögen /vnd in was gestalt sie erscheynen vnd gesehen/ vnd erkennen werden.” SPECKER, 1560. 275^v.

⁹ „Dise zeügnuß zeygen offentlich an/das die seelen der gerechten/auß Gottes geheiß vnd gebott/erscheynen mögen/ vnnd wie sie erscheynen / vnnd erkennen werden. Dieweyl wir aber keyn andere exampel haben/sollen wir hinfürt auff solche erscheynungen nichts halten / vnd vns lassen an der gewissen schrifft vernügen.” SPECKER, 1560. 275^v–276^r.

indoklással, hogy a rendelkezésre álló bizonyítékok nem érik el a kritikus mennyiséget. Az érvelés független attól, hogy a Makkabeusok könyve deuterokanonikus irat, amelynek tekintélyét protestánsok gyakran megkérdőjelezték. Ez a szempont Speckernél egyáltalán nem merül fel. Egyszerűen azt mondja, hogy két bibliai idézet még nem elég ahhoz, hogy bizonyítottan tekintsük a dolgot. Ugyanezzel a logikával Énók (1Móz 5,24) és Illés (2Kir 2,11) elragadtatása – hogy mást ne is említsek – is megkérdőjelezhető lenne. Ez a lehetőség azonban nyilvánvalóan meg sem fordult Specker fejében. Mindenesetre a két textus (2Mak 15 és Lk 16) kulcsszerepet játszik majd a locus további történetében.

A fejezet második része fölött kettős cím áll – *Augustinus nézete a vértanúk megjelenéséről* és *A De cura pro mortuis gerenda című könyvben*¹⁰ –, amely után egy hosszabb idézet következik a mártírok különleges helyzetével kapcsolatban. Az egyházatya nyitva hagyja a kérdést, hogy a vértanúk megjelennek-e egyáltalán személyesen bárkinek, tehát ennek lehetőségét esetükben ki sem zárja. Természeténél fogva a közönséges halandók lelke azonban biztosan nem vehet részt a hátramaradottak életében.¹¹ A kettős cím azért fontos, mert így a következő szakasz *A Háromkirályok napjának evangéliumáról*¹² könnyen értelmezhető az Augustinust megnevező főcím alá tartozónak. Sem a szerzőt, sem a művet nem azonosítja közelebbről Specker szövege, de az idézet – kihagyásokkal – valójában Luther 1522-es karácsonyi posztillájából származik.¹³ Figyelemre méltó, hogy Specker, aki egyébként akkurátusan megnevezi forrásait, nem érezte szükségét, hogy a reformátor nevét külön feltüntesse, és elegendőnek találta a cím szerinti hivatkozást.

Luther számos érvet és textust sorakoztat fel annak cáfolatául, hogy az eltávozott lelkek megjelenhetnek a földön. Az első Ábrahám elutasító válasza a példázatbeli gazdagnak (Lk 16,27–31), majd a szellemidézést és a halottaktól való tudakozódást tiltó ószövetségi törvény következik (5Móz 18,10–12). Harmadszor az olyan bibliai példák hiányára hívja fel a figyelmet, amelyben a szentek fordultak volna eltávozott lelkekhez. Specker hosszabb részeket kihagyva Luther szövegéből egy olyan ézsaiási igehelyet (8,19–20) idéz bibliai bizonyítékként, amely közeli párhuzamot mutat a deuteronomista tiltással. A próféta – mondja a reformátor – a halottidézőkhöz és jövendőmondókhöz fordulással szemben azt helyezi hallgatói szívére, hogy Istenhez forduljanak. Megelőzendő, hogy ezt bárki is úgy értelmezhesse, mint a magán kinyilatkoztatás legitimációját, Luther Isten akaratának kikutatását a Szentírás tanulmányozásához köti. Ennek alapját az ézsaiási figyelmeztetés teremti meg – „A törvényre és intelemre figyeljenek!” (8,20) –, de a lukácsi példázat – „Van Mózesük és vannak prófétáik, hallgassanak azokra!” (16,29) – visszhangja is megerősíti.

¹⁰ „Augustini meynung von der erscheynung der Martyrer”, ill. „In lib. de cura pro mortuis gerenda”. SPECKER, 1560. 276^r.

¹¹ *De cura*. 16.19–20.

¹² „Vber das Euangelium an der heyligen drey König tag.” SPECKER, 1560. 276^v.

¹³ D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar, 1883–2009. (továbbiakban: WA.) 10^{1/1}:587.3–590.12.

Luther voltaképpen nem tagadja a szellemek megjelenését, de tanácsot ad arra vonatkozólag, hogyan kell viszonyulni hozzájuk, ha az ember találkozna velük.

„Ezért ahol és ahogy odajön hozzád egy szellem, ne kérdezz tőle semmit, hogy gonosz-e vagy jó, hanem csak vágd a képébe röviden és megvetően ezeket a szavakat: »Van Mózesük és vannak prófétáik!« Akkor aztán hamar megérzi, mit is gondolsz. Ha jó szellem, csak annál jobban fog kedvelni téged azért, mert a te Istened és az ő Istenének szavát ilyen szabadon és örömmel szólod. Ha pedig nem jó – amint az összes szellemre áll, amelyik zajt csap –, akkor hamarosan agyót mond.”¹⁴

Luther itt még megengedi annak a lehetőségét, hogy jó szellemek is megjelenhetnek, de a szöveg további részében már arról beszél, hogy „soha senki nem hallott vagy olvasott még ilyen szellemekről vagy a természetükről egyetlen példát sem a Szentírásban, ezért az ilyet biztosan meg kell vetni és el kell kerülni, mint egy ördögi kísértetet”.¹⁵ Voltaképpen ez a reformátori álláspont válik majd a későbbi konszenzus sarokkövévé.

Ennek jeleit már Speckernél is láthatjuk, akinél ez a megközelítés válik hangsúlyossá a fejezet utolsó, negyedik részében, amely Saulnak az éndóri halottidézőnél tett látogatását (1Sám 28,7–25) tárgyalja a *Sámuel feltámasztásáról* cím alatt.¹⁶ A szakasz három részből áll. Az első a főcímen kívül nem rendelkezik más szerkesztői azonosítóval, Specker saját szövegének is tűnhet, de valójában az előző Luther-passzus közepéről, az Ézsaiás-hivatkozás előtt kihagyott hosszabb szakaszból vett részlet.¹⁷ A reformátor szerint Sámuel helyett egy kísértet jelenik meg a történetben. Először is, mert a halottidézés ellenkezik Isten törvényével. A kimondatlan peremfeltétel, hogy Isten olyan igaz szolgája, mint Sámuel, sem életében, sem halálában nem venne részt ilyen szörnyű bűnben. Az is komoly érv a pozitív értelmezéssel szemben, hogy egy vajákos idézi fel a prófétát, hiszen varázslóknak nem lehet hatalma az igazak lelke felett, hogy előrángassák őket nyugvóhelyükről, Isten kezéből. Luther arra is reflektál, hogy a Biblia nem tisztázza, tényleg Sámuel lelke jelenik-e meg vagy egy hamis szellem. Ez egyfajta éberségi vizsgálat, hiszen mindnyájunknak tudnia kell, Mózes törvénye tiltja a halottidézést, Isten ígését pedig emlékezetünkben kell tar-

¹⁴ „Drumb wie und wo dyr eyn geyst tzukompt, ßo frage nur nichts, ob er boß oder gut sey, sondern stoß ihm nur frisch ditz wortt kurtzlich und vorechtlich ynn die naßen: Habent Mosen et prophetas, ßo wird er bald fulen, was du meynist. Ist er gutt, ßo hatt er dich nur deste lieber drumb, das du deyniß und seynis gottis wortt ßo frey und froelich furist; ist er nitt gutt, wie sie alle sind, die do polltern, ßo wirt er bald ade sagen.” WA. 10^{1/1}:587.9–14.

¹⁵ „Es ist kein exempel yhe gehort noch gelesen ynn der schriffte von solchen geystern und yhrem weßen, drumb sey es tzuorachten und meyden als eyn teuffelsgespenst gewißlich.” WA. 10^{1/1}:588.8–10.

¹⁶ „Von der Aufferweckung Samuelis.” SPECKER, 1560. 277^r. A német kulcsszó talán kicsit kevésbé egyértelműen implikálja a testi aspektust, mint a bevett magyar fordítása.

¹⁷ WA. 10^{1/1}:588.11–19., vö. 13. sz. jegyz.

tanunk – a reformátori gondolat háttérében talán itt is *A gazdag és Lázár* példázatának kulcsmondata áll (Lk 16,29).

A következő szakasz azonosítása lényegesen egyszerűbb, mivel Specker viszonylag pontosan megadja a forrását. Aranyszájú Szent János egyik homíliáját idézi a Máté evangéliumát magyarázó prédikációsorozatból,¹⁸ de itt egy szó sem esik az éndóri halottidézőről, és utalás sem történik Sámuelre. Az eredeti kontextusban az egyházatya azt cáfolja, hogy a halottak lelkei démonokká válnak.¹⁹ Gondolatmenetének két mozzanata érdemel közelebbi figyelmet. Egyrészt idéz egy sor bibliai igehelyet,²⁰ másrészt pedig olyan bináris logikát alkalmaz, amellyel az összes lehetőséget lefedi. Röviden: az igazak lelkei Isten kezében vannak, a gonoszokéi pedig nem térhetnek vissza, ahogy *A gazdag és Lázár* példázata tanítja. A felekezeti polémiaiban a protestánsok számára jól hasznosítható volt ez az érv a purgatórium tanításával szemben, hiszen a tisztítóút létét katolikus ellenfelek gyakran olyan történetekkel próbálták bizonyítani, amelyekben a halálból visszatérő lelkek az élők segítségét – például misealapítványok finanszírozását – kérik. Ha közelebbről összevetjük a Speckernél szereplő idézetet Khrüszosztomosz saját szövegével, számos kisebb eltérést fedezhetünk fel. Az egyházatya a gondolatmenet több pontján is racionális érveket sorakoztat fel, amelyeken a 16. századi szövegváltozat jobbára egyszerűen említés nélkül átlép,²¹ és ahol János a racionális belátásra hivatkozik, a Speckernél található fordításban csak azt olvashatjuk, hogy az adott nézet a Bibliából igazolható. Mindez nem hamisítja meg Khrüszosztomosz mondanivalójának lényegét, de a Specker által közölt fordítás a reformátori szemlélethez sokkal közelebb állónak mutatja az egyházatyát, mint az eredeti szöveg. Mivel Sámuelről egyáltalán nem beszél, János azt sem állíthatja, hogy a Saulnak megjelenő képmása ördögi eredetű, de a megfojtott gyerekek állítólagos lelkével kapcsolatban tesz hasonló kijelentést: „nem a holtak lelke kiált, hanem a gonosz lélek, aki ezeket a dolgokat színleli, hogy megtévessze azokat, akik hallják”.²²

¹⁸ SPECKER, 1560. 277^v–278^r. A 28. homília (Mt 8,23–24) 3. szakaszát idézi, vö. Nicene and Post-Nicene Fathers. A Select Library of the Christian Church. I. Ed.: Schaff, Philip. 14 köt. (Reprint: Peabody, 1995.) Online: <http://www.ccel.org/fathers.html> – 2014. december (továbbiakban: NPNF.¹) 10:191–192. p.

¹⁹ Ebben az igehirdetésben azokról a gyerekekről van szó, akiket a varázslók állítólag azért ölnek meg, hogy a lelküket saját szolgájukká tegyék. *A gazdag és Lázár* példázatról szóló prédikációiban azonban Khrüszosztomosz nagyon hasonló szempontokat tárgyal – a vértanúk védelmében – azokkal kapcsolatban, akik erőszakos halált halnak. ST. JOHN CHRYSOSTOM: On Wealth and Poverty. Ford.: Roth, Catharine P. Crestwood, 1984. (továbbiakban: CHRYSOSTOM, 1984.) 41. p. Vö. NPNF.¹ 10:191. jegyz.

²⁰ Bölcs 3,1; Lk 16,27–28, 12:20; ApCsel 7,59; Fil 1,3; 1Móz 15,15 és párhuzamos helyek.

²¹ János például azért is tiltakozik a lelkek démonokká válásának képzelet ellen, mert a testek szubsztanciáját sem lehet megváltoztatni (pl. egy ember testéből egy számárét létrehozni), a lelkekét pedig még kevésbé. Továbbá a lelkek halál utáni visszatérését azért is lehetetlennek tartja, mert a testből távozva a lélek új környezetben találja magát, ahol nem ismeri ki magát, és vezető nélkül képtelen lenne megtalálni a visszafelé vezető utat.

²² „For it is not the spirit of the dead that cries out, but the evil spirit that feigns these things in order to deceive the hearers.” NPNF.¹ 10:191. p.

Specker fejezete a Khrüszosztomosz-idézetet értelmező és egyszerűsítő az egész gondolatmenetet összegző bekezdéssel zárul. Ez a szakasz tipográfiaileg is megkülönböztethető az előzőektől, és valószínűleg a kompilátor-szerző saját szövege, amelyben újabb bibliai hivatkozásokkal alátámasztva²³ markánsabban fogalmazza meg a tételt, mint a fejezetben idézett bármelyik forrása. „Ezért óvakodjék mindenki attól, hogy az ilyen járókelő és megtévesztő szellemeket a holtak lelkének tartsa, hanem magának az ördögnek! [...] Itt az ítéletnapig bizonytalannal nem fog már több lélek megjelenni.”²⁴ Ez a néhány mondat tömör összefoglalása a század hátralevő évtizedeiben uralkodóvá váló nézetnek. Az az út, amelyet Specker ebben a rövid fejezetben bejár a lelkek megjelenését elfogadó kezdősoroktól a jelenéseket egyértelműen az ördög számlájára író záró bekezdésig, voltaképpen az 1500-as évek második felében általánosan lezajló változást képezi le kicsiben. Idézett forrásaival, bizonyító erejű igehelyeivel vagy éppen az általa magyarázatot igénylőnek érzett passzusokkal is újra meg újra találkozni fogunk a következő évtizedek során.

* * *

Öt évvel a *Vom Leiblichen Todt* első kiadása után, 1565-ben a birodalom túlsó felében, Odera-Frankfurtban jelent meg Andreas Musculus (1514–1581) *Gelegenheit / Thun vnd Wesen der Verstorbenen* című műve.²⁵ A szerző – később brandenburgi szuperintendens és a *Formula Concordiae* egyik szerzője – elkötelezett gnesio-lutheránus, akit a 16. század legelszántabb hitvitázói között tart számon a teológiatörténet, de őt illeti a *Teufelbücher* – egy jellegzetesen 16. századi műfaj – legkiemelkedőbb képviselőjének kétes dicsősége is.²⁶ A *Gelegenheit* tíz kérdésben – mintegy kátéformában – dolgozza fel az eszkatologikus témákat a haláltól az utolsó ítéletig. Az eltávozott lelkek visszatérésével a harmadik kérdés keretében foglalkozik.

Ennek a résznek az átfogó témája a lelkek tartózkodási helye a test halála és feltámadása közti időben. Miután a szakasz első felében áttekintette az átmeneti hely hollétét és megnevezéseit, Musculus felteszi a kérdést, hogy vajon a lelkek megjelenhetnek-e újra a világban. Válaszának gerincét

²³ Jel 20,12–15 és Júd 14–15.

²⁴ „Darumb hüte sich jederman/ das er solche wandlende vnd jrrende Geyster / nicht für Seelen der Abgestorbenen halte / sondern für den Teuffel selbs. [...] Hie zwischen dem Jungsten tag würt gewißlich keyn Seele mehr erscheinen.” SPECKER, 1560. 278^r.

²⁵ MUSCULUS, ANDREAS: *Gelegenheit / Thun vnd Wesen der Verstorbenen / von jrem Abschied an / aus diesem Leben / bis zum eingang / nach gehaltenem Jüngsten Gericht / zum ewigen Leben*. Frankfurt a.O., 1565. – VD16. M 7151; microfiche kiadása: BPal. F522–523. (továbbiakban: MUSCULUS, 1565.)

²⁶ Életéhez és munkásságához ld.: WEICHERT, FRIEDRICH: Andreas Musculus. (1514–1581) In: *Theologen*. Ed.: Heinrich, Gerd. 5. köt. – *Berlinische Lebensbilder*. Ed.: Ribbe, Wolfgang. Berlin, 1990. 17–28. p. De életrajzi adatai könnyen hozzáférhetők a releváns lexikonokban és adatbázisokban is, ld. pl.: *Allgemeine Deutsche Biographie*. 56 köt. Berlin, 1875–1912. Online: <http://www.deutsche-biographie.de> – 2014. december (továbbiakban: ADB.) 23:93–94. p.; DBA. I:878.399–404., II.931:188–196., III:652.101–104., 1041.72–74.

Aranyszájú Szent Jánosnak a Máté evangéliumáról szóló 28. homíliája adja.²⁷ Az idézetet a negatív tézis rövid, de karakteres megfogalmazásával vezeti be: „a halott lelkek, mivel egyszer már megérkeztek arra a helyre, ahova Istentől rendeltettek, [...] ott is maradnak az ítélet napjáig, és nem jönnek vissza, nem mutatkoznak meg, és az emberekkel nem érintkeznek.”²⁸ Indoklásul arra hivatkozik, hogy a Biblia ilyesmiről semmiféle bizonyosságot nem tesz, semmi példát nem ad rá. Ez nem feltétlenül őszintétlen, hiszen amint a Khrüszosztomosz-idézetet értelmező megjegyzéséből kiderül, meg van róla győződve, hogy „az ilyen megtevesztő szellemeket semmi másnak nem kell tartani, mint ördögi kísérteteknek és csalásoknak, sőt magának az ördögnek”.²⁹ Nem fejtí ugyan ki, hogy hogyan kell értelmezni azokat az igehelyeket, amelyeket esetleg ellenérvként akarhat valaki felhozni, de a tétel fényében már el tudjuk képzelni Musculus olvasatát.

Aranyszájú Szent Jánost más fordításban idézi, mint Specker, mégis sok hasonlóság mutatkozik a két szövegrész között. Musculus elhagyja a szakasz egész első részét a démonokká váló lelkekről, és rögtön a saját kérdése szempontjából releváns részletre, a lelkek visszatérésének tagadására tér. Másrészt viszont ő is mellőzi a racionális érveket – bár jelzi a rövidítést –, és a bizonyító erejűnek tartott bibliai igehelyekre teszi a hangsúlyt. Ezek számára azért is fontosak, mert a Khrüszosztomosz-idézetten kívül az érvelésben nem hivatkozik konkrét szentírási versekre, itt azonban a legfontosabb helyek³⁰ előfordulnak. Összességében Musculus rövidebb terjedelemben és kevésbé részletesen foglalkozik a lelkek megjelenésének kérdésével, mint strassbourgi kollégája, de az új álláspontot határozottabban képviseli, és a jelenéseket egyértelműbben köti magához az ördöghöz.

* * *

Az 1560-as évek végéig több olyan könyv is megjelent még evangélikus teológusok tollából, amely érdemben foglalkozik az eltávozott lelkek visszatérésének lehetőségével. Ifj. Johannes Garcaeus (1530–1574) *Sterbbüchlein*jének első fennmaradt kiadása 1573-ból származik,³¹ de valószínűsíthető, hogy ezt már megelőzte egy 1568-as megjelenés, és azt kell az *editio princeps*nek tekintenünk.³² Garcaeus édesapja Melanchthon baráti köréhez tartozott, és a fiú is Wittenbergben tanult a reformátornál, később

²⁷ MUSCULUS, 1565. D4^v–6^v.

²⁸ „die verstorbene Seelen / da sie ein mal an das Ort komen/dahin sie von Gott verordnet [...] auch alda bleiben bis zum Jüngstē tag/vnd nicht wider komen/sich sehen lassen/vnd mehr mit den leuten vmbgehen.” MUSCULUS, 1565. D5^r.

²⁹ „Darumb sol man solche jrr Geister für nichtes halten/als für Teufels gespenste vnd betriegerey / Ja für den Teufel selber.” MUSCULUS, 1565. D6^{r/v}.

³⁰ Lk 16,19–31, 12:20; ApCsel 7,59; Fil 1,3; 1Móz 49,33.

³¹ GARCAEUS, JOHANNES, IFJ.: *Sterbbüchlein* Darin Von den Seelen/ jrem ort/ stande/ thun und wesen / aller Menschen/bis an den Jüngsten tag/aus Gottes wort vnd der lieben Veter Schrifften/ warhafftiger bericht. Wittenberg, 1573. – VD16. G 461; microfiche kiadása: BPal. F720–721. (továbbiakban: GARCAEUS, 1573.)

³² Az ajánlás dátuma: 1568. Keresztelő Szent János napja (jún. 24.) (GARCAEUS, 1573. A4^r), és a 18–19. századi életrajzai is említenek egy 1568-as (esetleg 1569-es) kiadást. DBA. I:368.367., 371, 375.

pedig teológiai doktorátust is szerzett ugyanott.³³ A két korábbi könyvtől eltérően Garcaeus az egész művet a halál és feltámadás közti állapot tárgyalásának szenteli. A mintegy 300 octavo oldalt tartalmazó kötet 25 egyenlőtlen hosszúságú fejezetre tagolódik, amelyek közül a 14. foglalkozik azzal a kérdéssel, „[h]ogy a testtől elvált lelkek és szellemek hajlékukat újra felölthetik-e az utolsó ítélet előtt, és itt a földön ismét megjelenhetnek-e, láthatók és felismerhetők lehetnek-e”.³⁴

Garcaeus kérdésfelvetése annyiban eltér a korábbiaktól, hogy a testbe való visszatérés lehetőségét is fontolóra veszi, ám ezt gyorsan el is veti. A fejezet azzal a tétellel indul, hogy az eltávozott lelkek az utolsó ítélet előtt nem térhetnek vissza a testükbe. Ez egy kis kitérőre is alkalmat ad, mert Garcaeus itt röviden értekezik az igazak és hamisak feltámadásáról. Ennek során feltételezi a lélek halhatatlanságát, és Melanchthon hatását tükröző álláspontot fogalmaz meg: a pogány filozófia eljuthat a lélek halhatatlanságának felismerésére, de a test feltámadásáról nem tud, és azzal nem is tud mit kezdeni.³⁵ Ezt követően tér rá voltaképpeni témánkra, a jelenések kérdésére. Ennek egyetlen bibliai példajaként Jézus megdicsőülésének történetét említi. Azt a lehetőséget, hogy Mózes és Illés a purgatóriumból tért volna vissza, megalapozatlansága miatt határozottan elutasítja. Júdás Makkabeus álma és Saul éndóri látogatása pedig egyszerűen szóba sem kerül az egész fejezetben. Saját tételét viszont igehelyekkel is alátámasztja.³⁶

A következő lépésben azt a platóni elképzelést cáfolja, hogy a tisztább lelkek felemelkednek, de az alantasabb emberek lelke a sírok körül lebeg és szellemként látható.³⁷ Melanchthon ebből azt a következtetést vonta le, hogy a pogány filozófusok joggal ismerték fel a lélek halhatatlanságát.³⁸ Garcaeus viszont határozottan elveti a platóni gondolatot, amellyel igehelyeket szegez szembe.³⁹

A bibliai alapok ilyenfajta áttekintése után Garcaeus a patrisztikus érveket sorakoztatja fel egy Tertullianus- és három Khrüszosztomosz-idézet formájában. A latin apologéta kifejezetten a testtől elszakadt lélek visszatértét cáfolja, mivel gondolatmenetének kontextusát a halottak feltámasztásának kérdése jelenti, és ebben az összefüggésben a test szolgál az isteni erő kézzelfogható bizonyítékául.⁴⁰ Garcaeusnál ez úgy jelenik meg, hogy a

³³ Életrajzához ld.: ADB. 8:370–371. p.; DBA. I:368.362–377., II:427.379–380., III:280.391.

³⁴ „Ob die Seelen vnd Geister vom Cörper getrennet / wider jre Hütten einnemen/für dem letzten gericht/vnd hie auff Erden widerumb erscheinen/gesehen vnd erkennen mügen werden.” GARCAEUS, 1573. L4^v.

³⁵ Vö. ITTÉZÉS, 2013. 63–65. p.

³⁶ 2Sám 12,23; Zsolt 88,11; Jób 7,9–10; Sir 38,21 és Fil 1,23.

³⁷ Vö. *Phaidón* 80c–81d.

³⁸ A *Liber*ben a *Phaidón*-hivatkozás után közvetlenül következik a tanulmányom elején idézett szakasz. CR. 13:175. p.

³⁹ Bölcs 3,1 és ApCsel 7,59.

⁴⁰ Tertullianus, *De anima* 57. fejezet. – Ante-Nicene Fathers: Translations of the Writings of the Fathers down to AD 325. Ed.: Roberts, Alexander – Donaldson, James. 10 köt. (Reprint: Peabody, 1995.) Online: <http://www.ccel.org/fathers.html> – 2014. december. 3:234. p.

lélek nem térhet vissza kijelölt helyéről – kivéve, amikor Isten hatalma feltámaszt valakit. Ilyenkor ugyanis a lélek újra visszatér a korábbi testébe, amint azt a bibliai példák is bizonyítják. Az Aranyszájú Szent Jánostól vett idézetek közül az első már ismerős, a 28. homília⁴¹ részlete. Ugyanazt a fordítást használja, mint Specker, és ugyanúgy rövidíti a szöveget, és hasonlít hozzá a Biblia-elv előtérbe helyezésében is, bár valamivel bővebb idézetet közöl, mint strassburgi elődje. Ehhez két rövidebb szakaszt csatol még, egyet *A gazdag és Lázár* példázatát magyarázó sorozat 4. prédikációjából, egyet pedig a Máté-ciklus 13. homíliájából.⁴² A gondolatmenetet itt ugyanazzal az összefoglaló bekezdéssel zárja, mint Specker – akinek a művét feltehetőleg ismerte és használta –, amelyben megismétli, hogy a jeleléseket nem halottak lelkeinek, hanem magának az ördögnek kell tartanunk.

Amit eddig láttunk Garcaeusnál, az az „új ortodoxia” karakteres megfogalmazása, amelyben az alternatív elképzeléseknek kevesebb teret enged, mint elődei. Ami azonban meglepő, hogy a fejezet utolsó ötöde még hátravan, és ezeket a lapokat kísértettörténetek töltik meg, amelyeket a szerző az ördögi színlelés és csalás példáiként vonultat fel.⁴³ Az pedig még ennél is meghökkentőbb, hogy az eseteket nem egyszerűen evangélikus forrásokból meríti, hanem a történetek főszereplői alkalmasint a lutheri reformáció tekintélyes és jól ismert alakjai. Az első történet hőse Nikolaus von Amsdorf – Luther barátja, a „gnasio-lutheránusok nagyatyja”⁴⁴ és az első evangélikus püspök –, akinek halott nemesemberek képében két ördög egy levelet diktált, amelyet a főszereplő az előírt címzett helyett a választófejedelemnek adott át. Az anekdota forrása feltehetőleg Luther, akinek az asztali beszélgetését Garcaeus itt is és a harmadik történetben is szinte szó szerint követi.⁴⁵ Azt nem kisebb ember, mint maga János Frigyes választófejedelem beszélt el a reformátornak. Egy özvegyemberről szól, akihez visszatért meghalt felesége – vagy az ördög a felesége képében. Az asszony nemcsak a házimunkát végezte el ismét, hanem gyerekeket is szült az embernek, míg a férfi – ígéretét megszegve – egyszer káromkodásban nem tört ki, amire a felesége nyomtalanul eltűnt, mindössze az üres ruhái maradtak utána. A két epizód között Melanchthon nagynénjének története olvasható, amelyet maga Philipp magiszter terjesztett nyomtatásban. Az elbeszélés szerint – amely szerkezetében a „purgatóriumbizonyítékok” tipikus példája – halott férje egy ferences barát kíséretében visszatért az éppen babát váró özvegyhez, és megparancsolta neki, hogy naponkénti

⁴¹ Megadja a homília számát is, bár a 28. helyett a 29-re hivatkozik: GARCAEUS, 1573. 7^r.

⁴² GARCAEUS, 1573. L8^v–M1^r. Vö. CHRYSOSTOM, 1984. 85–86. p.; NPNF.¹ 10:85. p.

⁴³ GARCAEUS, 1573. M1^r–M3^v.

⁴⁴ A kifejezés forrása: KOLB, ROBERT: *Confessing the Faith: Reformers Define the Church, 1530–1580*. St. Louis, 1991. 71. p.

⁴⁵ Az itt idézett anekdotához ld.: D. Martin Luthers Werke. Tischreden. Ed.: Drescher, Karl. 6 köt. Weimar, 1912–1921. 3:517.1–6, 3676. sz. (1530) (vö. 515.26–32); az alábbihoz pedig: Uo. 517.16–37. Magyarul ld. Luther válogatott művei. 8. köt. Asztali beszélgetések. Ford.: Márton László. Szerk.: Csepregi Zoltán. Bp., 2014. 415–416. p. (3676. sz.)

miséket fizessen elő a papoknál, és „ezzel szerezze meg számára az üdvösséget”.⁴⁶

Garcaeus nem értelmezi, mindössze elbeszéli a történeteket. Sosem tudjuk meg, mi volt Amsdorf levelében, bár az iratnak feltehetőleg fellelhetőnek kellett lennie a választófejedelmi levéltárban. A harmadik történetet az asztali beszélgetésekben hosszas fejtegetés követi az ördög gyerekeinek problémájáról, ezt azonban Garcaeus már nem közli. Ugyancsak nem tér ki arra a részletre, a káromkodás miatt is úzi el az ördögöt, sőt a purgatórium hamis tanításával szemben szinte kötelezően elvárható óvás is elmarad. Semmi magyarázatot nem ad arra nézve, mi is volt a baj ezekkel a jelenésekkel – egyik sem okozott senkinek semmi kézzelfogható kárt, és legalább az asszony némi jót is tett. Ehelyett a fejezet utolsó bekezdésében Garcaeus egyszerűen úgy összegzi a történeteket, mint az ördögi csalás és kártevés rettenetes példáit, amelyekhez hasonlót még sokat sorolhatna.

Bármennyire is abszurdnak tűnik 21. századi érzékenységünk számára ez a megközelítés egy magasan képzett, művelt teológus részéről, hiba lenne cinizmusként vagy tudatos torzításként értelmezni. Éppen ellenkezőleg, véleményem szerint nagyon is határozottan rávilágít annak az értelmezési keretnek az erejére, amelyen belül Garcaeus a történeteket elhelyezi és feldolgozza. Ez nem zárja ki, hogy a 16. századi lutheránus értelmiségi elit – mai normáink szerint – babonás világmépét nyugtázzuk,⁴⁷ de ezzel még nem kerülünk közelebb annak magyarázatához, hogy Garcaeus – ennek az elitnek egy tagja – miért nem tartott attól, hogy történeteivel a katolikusok malmára hajtja a vizet. Lehet, hogy 21. századi normáink szerint babonás volt, de kriptó-katolicizmussal aligha lehet vádolni. Ha feltételezzük, hogy nem volt teljesen inkonzisztens, akkor el kell fogadnunk, hogy ezek a furcsa történetek számára valóban az ördögi cselvetések és színlelések hosszú sorának bizonyítékai voltak. Számára – és feltehetőleg az általa idézett tekintélyek számára – ez volt a történetek nyilvánvaló értelme. Ha ebben igazam van, akkor ez segíthet annak felismerésében, hogy világértelmezésük mennyire *teológiai* meghatározottságú volt. Mai ésszel a történetek hitelességét névértéken kérdőjelezzük meg. Azt gondoljuk róluk, hogy nem lehetnek igazak. Ha nem is a megtévesztés tudatos szándékával keletkeztek, igazságtartalmuk mindössze a képzelet világában mozog, nincs empirikus tartalmuk. 16. századi eleink megközelítése ettől radikálisan különbözött. Sem a jelenséget nem tagadták, sem azt, hogy annak tényleges metafizikai – és nem pusztán képzeleti – tartalma van. Ami viszont vita tárgya lehet náluk is, az a konkrét metafizikai tartalom, vagyis a jelenség katolikus értelmezése. Amit látunk, és ami valóban megjelenik, az nem a holtak visszatérő lelke, hanem ördögi kísértet. Még egy lépéssel tovább: értelmezésük mellett a legerősebb érv, hogy ez az egyetlen magyarázat, amely összhangban van a biblikus hittel, a hermeneutikai körből azonban ezzel nem tudnak kilépni. A Biblia maga akár szolgálhatna is ellenpéldákkal, ahogy láttuk, ha azokat nem eleve egy olyan interpretációs mátrixban értelmeznék, amely kizárja az eltérő olvasatokat. Aminek a tanúi lehetünk

⁴⁶ „jm damit die seligkeite zuerwerben” GARCAEUS, 1573. M2^r.

⁴⁷ A téma klasszikus tárgyalásához ld.: SCRIBNER, ROBERT W.: *Incombustible Luther: The Image of the Reformer in Early Modern Germany*. In: *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London–Ronceverte, 1987. 323–353. p.

a 16. századi forrásaink vizsgálata közben, az éppen a hermeneutikai kör forgása, ahogy a konfesszionalizáció folyamatában formálódó felekezeti kultúra – ebben az esetben a német evangélikusság – részletekbe menően kidolgozza, és feszebbre húzza saját értelmezési paradigmáit.

* * *

Garcausszal csaknem egy időben, 1569-ben adta ki Basilius Faber (1520–1576) a halottak lelkeiről szóló traktátusát,⁴⁸ amely abban is rokona a *Sterbbüchlein*nek, hogy szintén Specker könyvének hallgatóságos átdolgozásán alapul. Faber a 16. századi szász oktatástörténet egyik legjelesebb alakja, akinek a latin szótára – amely egyben a klasszikus nyelvbe való bevezetesként is rendkívül hasznosnak bizonyult – legalább 1750 körül iskolai használatban maradt. A tanulmányomban tárgyalt szerzők közül ő az egyetlen, aki nem volt lelkész, bár gnesio-lutheránus elköteleződése 1570-ben így is quedinburgi iskolamesteri állásának elvesztésébe került.⁴⁹

Melanchthon *De anima* kommentárját leszámítva a vizsgált művek közül a *Tractetlein* a legnagyobb könyvsiker. Egy nagyobb eszkatologikus munka függelékeként jelent meg, és a 17. század elejéig vagy másfél tucat kiadást megért.⁵⁰ A lelkek visszatérésével a nyolcadik, utolsó előtti fejezetben foglalkozik. Gondolatmenete közeli rokonságot mutat Speckerével, bár a *Vom leiblichen Todt*ból ismerős anyagot több ponton átalakítja.

A felütésben Augustinusra hivatkozva – és a *De curá*ból Speckernél látott idézetet⁵¹ röviden összefoglalva – Faber kimondja az alapvető tételt, hogy az eltávozott lelkek nem térhetnek vissza. A nyolcoldalas fejezet gerincét két hosszabb idézet alkotja. Az első a hosszú részlet Aranyszájú Szent János homíliájából, amelyet előrehoz, mert joggal érzi, hogy Speckernél nincs jó helyen a Sámuel-alfejezetben, hiszen az éndóri jelene nem is érinti. Értelemszerűen ugyanazt a fordítást használja, és ugyanolyan szövegkezelést mutat, mint strassburgi elődje. Faber a Speckernél fejezetzáró, rövid magyarázat érdemi részét is átveszi,⁵² itt azonban ez csak a Khriszosztomosz-idézetéhez kapcsolódik. A fejezet második nagy blokkja a karácsonyi posztillából kölcsönzött részlet, ezúttal is a *Vom leiblichen*

⁴⁸ FABER, BASILIUS: Tractetlein von den Seelen der Verstorbenen / vnd allem jhrem zustand vnd gelgenheit in: Christliche/nötige vnd nützliche vnterrichtungen/von den letzten hendeln der Welt. Auff's new zum fünfften mahl gemehret vnd gebessert. Leipzig, 1572. Y1^r-c5^v – VD16. ZV 23365.; microfiche kiadása: BPal. F2433–2435 (*Vnterrichtungen*); VD16. ZV 23365.; microfiche kiadása: BPal. F2434 (*Tractetlein*) (továbbiakban: FABER, 1572.)

⁴⁹ Életrajzi adatai a jelentősebb lexikonokban és adatbázisokban könnyen hozzáférhetők, ld. pl.: ADB. 6:488–490. p.; DBA. I:301.103–105., 553.372–373.; II:348.45–49.; III:228.21.

⁵⁰ Kiadástörténetéhez ld.: BARNES, ROBIN B.: Prophetic Pedagogy: Basilius Faber (ca. 1520–1575) and Evangelical Teaching on the Last Things. In: *Historical Reflections/Reflexions Historique*, 2000. 269–283. p., küln. 271–272. p.; BRADY, P.V.: Notes on a Preacher's Repertory: Ambrosius Taurer's *Bußruffer*. (1596) In: *Modern Language Review*, 1971. 826–831. p., küln. 828. p.

⁵¹ Vö. 11. sz. jegyz.

⁵² Vö. 18. és 24. sz. jegyz.

*Todt*ból ismert rövidítéssel.⁵³ Fabert azonban megtéveszthette Specker kettős címadása, mert Luther helyett Augustinus nevét illeszti az idézet fölé.

Ezt követően Faber először röviden megismétli a központi tételt – ezúttal saját szövegeként már harmadszor a fejezetben –, majd számot vet a nehéz bibliai szakaszokkal, amelyekkel Specker fejezete elején találkozunk. Júdás Makkabeus történetét azzal semlegesíti, hogy ott egy „látomásról”⁵⁴ van szó. Ennek nem abban áll a jelentősége, hogy ontológiai különbséget tenne az ébren lévő Saulnak magát megmutató Sámuel és a Júdásnak álmában megjelenő Jeremiás között – ami sokat elárul a korszak metafizikai realizmusáról. A „látomás” azért fontos, mert azt a Lukács 1-re hivatkozva (valószínűleg a 22. versre gondol a 11–20. versek háttérén)⁵⁵ angyali – és így végső soron isteni – eredetűként értelmezi. Semmi kifogásolnivaló nem lehet abban, ha Jeremiás megjelenik egy isteni ihletésű álomban.

A másik magyarázatot igénylő bibliai szakasz Jézus megdicsőülésének története, amelyet Faber azzal kommentál, hogy „Mózes és Illés megjelenése a Tábor-hegyen (Mt 17 és Lk 9) pedig megint egy más dolog, és nem azért került a Szentírásba, hogy az ember abból a holtak megjelenését megalapozza vagy azzal megerősítse”.⁵⁶ Nyilvánvaló kihívást jelent Faber számára az epizód, de az is egyértelmű, hogy az értelmezés teológiai kerete erősebb, mint a kényelmetlen részlet. Ugyanakkor érdemi érveket nem tud felsorakoztatni a kívánt olvasat alátámasztására, egyszerűen csak kizárja a számára elfogadhatatlan értelmezést. Végül a szakaszt Specker érvének átvételével zárja, miszerint más példát nem találunk a Bibliában, ezért nem szabad komolyan venni az ilyen jelenéseket.⁵⁷

A fejezet utolsó részében Faber két bekezdést szentel az éndóri jelenet magyarázatának. Tónusában mindkettő Lutherre emlékeztet, de az előbbi forrását nem sikerült azonosítanom. Ez talán Faber parafrázisa a karácsonyi posztillából átemelt rövidebb idézet utolsó részének, amely – idegen szerzőségere való utalás nélkül – egyértelműen azonosítható a második bekezdés háttérében.⁵⁸ Faber elkötelezett tisztelője Luthernak, és nehezen képzelhető el, hogy tudatosan vegyen át gondolatokat a nagy reformátortól anélkül, hogy adósságát jelezné. Az, hogy itt hallgatólagosan kölesönöz Luthertől, minden bizonnyal annak köszönhető, hogy Specker közvetítésével adaptálja az anyagot, és közvetlen forrásában nem szerepelt eredet-

⁵³ Vö. 13. sz. jegyz.

⁵⁴ „Gesichte”. FABER, 1572. c2^v.

⁵⁵ Egyébként a Lk 24,23 talán még jobban megfeleltethető volna Faber számára: „Auch haben vns erschreckt etliche Weiber der vnsern, die sind fruee bey dem Grabe gewesen, haben seinen Leib nicht funden, Komen vnd sagen, sie haben *ein gesichte der Engeln* gesehen, welche sagen, er lebe.” D. Martin Luthers Werke. Die Deutsche Bibel. 12 köt. 15 rész. Weimar, 1906–1961. 6:322.22–323.23. (Kiemelés tőlem.)

⁵⁶ „So ist die erscheinung Mose vnd Helia auff dem berge Thabor Matth 17. vnd Luc. 9. auch ein ander ding / vnd nicht darumb in die Schrifft gesetzt / das man daraus die erscheinung der verstorbenen gründen/oder sie damit bestätigen sol.” FABER, 1572. c2^v.

⁵⁷ Vö. 9. sz. jegyz.

⁵⁸ FABER, 1572. c2^v–3^v; WA. 10^{1/1}:588.14–18. Vö. 17. sz. jegyz.

megjelölés.⁵⁹ A Sámuel-jelenés hitelességének elutasítására mindenesetre a két ismerős érvet adja elő. Hogy a szakasz felütésében visszautal a megelőző gondolatmenetre, amelynek háttérén „már könnyű megérteni, hogy Sámuel feltámasztása a Sátánnak egy merő kísértete”,⁶⁰ ismét jelzi az előzetesen adott értelmezési keret meghatározó voltát. A két érv nem annyira megalapozza az olvasatot, mint inkább csak utólagos igazolást ad hozzá. Egyrészt az ördögnek – pláne egy halottidézőnek – nincs hatalma arra, hogy előrángassa az igazak lelkét a nyugóhelyükről. Másodszor pedig – Luther pedagógiai megfontolásán túl – azért sem tisztázza a szöveg, hogy a jelenés valójában nem Izrael utolsó bírójának a lelke, mivel – bár tévednek – a médium és Saul is azt hiszi róla, hogy az.

A fejezet során Faber tehát a lelkek visszatérésének tagadásától annak tételezéséig jut el, hogy ami halottak lelkének tűnik, valójában maga az ördög. A témát nemcsak tömörebben dolgozza fel, mint a *Sterrbüchlein* szerzője, hanem koherensebb szerkezetbe is rendezi az anyagot, mint akár Garcaeus, akár Specker. Ugyanakkor az a nehézség, amelyet a bibliai epizódok – különösen a megdicsőülés történetének – értelmezése jelent, nála még nem talál minden részletében megnyugtató megoldást.

* * *

A II. Rudolfot császárrá választó 1575-ös regensburgi birodalmi gyűlésen a szász választófejedelem udvari lelkésze, Martin Mirus (1532–1593) – aki a következő években szintén részt vett a *Formula Concordiae* előkészítésében⁶¹ – elmondott egy hét prédikációból álló igehirdetés-sorozatot. Ezt tizenöt évvel később ki is adta,⁶² de kéziratos formában már azt megelőzően is forgalomba került a szöveg. A jelenések kérdésével az ötödik prédikáció első felében foglalkozik.

Mirus kezdőpontja is az a határozott tétel, hogy „Isten ígéje világosan tanítja, hogy a halottak lelkei az ítélet napja előtt nem jönnek vissza ebbe a világba”.⁶³ Bizonyosságul a Garcaeusnál is látott igehelyekre hivatkozik.⁶⁴ Mondanivalójának központi mozzanata azonban az éndóri jelenet értelmezése, amelyet azonnal összekapcsol a pápaságban gyakori hasonló történetekkel, amikor „szellemeket látnak, akik holtak lelkének adják ki magu-

⁵⁹ Vö. SPECKER, 1560. 277^v.

⁶⁰ „ist nu leichtlich zuuerstehen/ das die aufferweckung Samuelis / [...] ein lauter gespenst des Sathans ist.” FABER, 1572. c2^v–3^r Vö. 16. sz. jegyz.

⁶¹ Életrajzához ld.: ADB. 22:1. p.; DBA. I:848.152–158.

⁶² MIRUS, MARTIN: Sieben[ ]Christliche Predigten Auff dem Reichstage zu Regenspurg gethan / als Anno 1575. vnser aller Gnedigster Keiser Rudolphus II. zum Reich erwehlet worden / etc. Dorinnen die furnemesten Artickel vnser waren Christlichen Religion ausführlich erkleret/ vnd die jrrige Meinung falscher Lehre vnd Abgötterey des Bapstums mit sattem Grunde widerleget worden. Erfurt, 1590. – VD16. M 5471. (továbbiakban: MIRUS, 1590.)

⁶³ „Gottes Wort leret deutlich/das die Seelen der verstorbenen fur dem Jüngsten Tage in diese Welt nicht wider komen.” MIRUS, 1590. O4^v.

⁶⁴ 2Sám 12,23; Sir 38,21; Lk 16,26. Vö. 36. sz. jegyz.

kat”.⁶⁵ Négy érvet sorakoztat fel annak igazolására, hogy nem Sámuel szelleme, hanem egy ördögi kísértet jelent meg a királynak. Saul bevallja, hogy Isten elhagyta és nem ad neki választ (1Sám 28,15). Ezt követik a már többször látott megfontolások: a szellemidézés Isten törvénye elleni vétkek, és az ördögnek nincs hatalma az igazak lelke felett. A legeredetibb és legérdekesebb azonban az utolsó szempont: kilóg a lóláb, vagyis az ördögöt a patája árulja el. Ezt Mirus úgy érti, hogy „Sámuel” elsősorban saját szavairól lehet felismerni. Ezeknek semmi más célja nincs, mint hogy Sault kétségbeesésbe hajszolják. A jelenés prédikációja semmit nem mond Isten irgalmáról és Jézus Krisztusról, hanem csak Isten haragjáról és az ítéletről beszél. Egy lutheránus szempontból hiányos igehirdetés, amely csak a törvényt sulykolja, az evangéliumot azonban elhallgatja, egyértelműen olyan jel, amelyről felismerhetjük az ördögöt!

Ezek után már csak annyi feladat marad, hogy a tanulságot a jelenésekről szóló pápista történetekre is általánosítsa. A mondanivaló látszólag itt is szép és jó – alamizsnára buzdít, és egyházi adományokra biztat –, mégis ártalmas, mert a cselekedetekből való megigazulást munkálja, és elszakít Krisztustól.⁶⁶ A logika lényegében itt is ugyanaz, mint a *Sterbbüchlein*ben, csak itt sokkal határozottabban artikulálódik. Garcaeus – úgy tűnik – annyira immunis volt a történetekben megjelenő látszatértékekkel szemben, hogy kommentárra sem méltatta őket, Mirus azonban kifejti szempontjait.

Moses Pflacher (1549 k.–1589) nemcsak délnémet gyökereit tekintve hasonlít Speckerhez, hanem abban is, hogy életéről viszonylag keveset tudunk. Tübingenben tanult, ahova élete jelentős fordulópontjain rendre visszatért, halála előtt néhány évvel teológiai doktorátust is ott szerzett.⁶⁷ Tizenkét igehirdetésből álló prédikációsorozatát, amelyet eredetileg 1580–1581-ben mondott el, a következő évben adta ki nyomtatásban *Die gantze Lehr Vom Tod vnd Absterben* címmel.⁶⁸ Az ötödfélszáz oldalas mű népszerűségéről tanúskodik, hogy a következő harminc évben még öt kiadást megért. A tizedik prédikáció tárgya a lélek halál utáni állapota, ebben érinti a jelenések kérdéskörét is. A rövid, másfél oldalas szakasz a kulcsmozzanatokra koncentrálna, és nem tartalmaz érdemi idézeteket.⁶⁹

A téma a gondolatmenet megelőző pontjához, a holtak lelkének tartózkodási helyéhez kapcsolódik. Ezáltal látja Pflacher megalapozottnak, hogy a földön sem az igazak, sem a kárhozottak lelkét nem lehet látni. A kizárt harmadik – a *Die gantze Lehr*ben nyilvánvalóan feltételezett, de kimondatlan – logikai elve alapján ez pedig azt jelenti, hogy a lelkek megjelenése pusztán pápista babona. A rövid szakaszban háromszor is megismétli ezt a tételt. Az éndóri epizódra mint ellenvetésre azt a választ adja, hogy Sámuel alakjában az ördög jelent meg. Az értelmezést azzal igazolja, hogy a purga-

⁶⁵ „Geister gesehen werden/ so sich für seelen der verstorbenen ausgeben.” MIRUS, 1590. O4^v.

⁶⁶ MIRUS, 1590. P1^{r/v}.

⁶⁷ DBA. I:952.422–425., III:1044.117–121.

⁶⁸ PFLACHER, MOSES: *Die gantze Lehr Vom Tod vnd Absterben des Menschen/ in ein richtige ordnung Kurtz verfasst/ vnd gepredigt.* [Herborn], 1589. – VD16. P 2388. (továbbiakban: PFLACHER, 1589.)

⁶⁹ PFLACHER, 1589. 266–267. p.

tórium egész tanítása ilyen történeteken nyugszik, de mivel a lelkek vagy Isten kezében vannak, vagy a pokolban, csak az ördög jelenhet meg a földön az alakjukban. Az érvelés meglehetősen körkörös, valójában a negyvensoros szövegben két teljes kört is leír a gondolatmenet. Ez jól mutatja, hogy az 1580-as évek elejére a kettős tétel – miszerint a holtak lelkei nem térhetnek vissza a földre, és helyettük az ördög jelenik meg – olyan elfogadottá vált, hogy már önmagában is megállt, és nem volt szüksége külső érvek támogatására. Az evangélikus gondolkodás mást már szinte el sem tud eddigre képzelni, hiszen akkor elkerülhetetlen lenne a purgatórium pápista csapdája.

Mirus prédikációsorozatának kéziratos használatát egyértelműen bizonyítja egy Meissen melletti falu szinte teljesen ismeretlen lelkészének munkája. Gregor Weiser (fl. 1577–1583)⁷⁰ nevét igazából egyetlen mű mentette meg a teljes feledéstől. Specker könyvéhez hasonlóan ez is kompiláció, amely átdolgozva több kiadást is megért.⁷¹ Formáját tekintve a *Gelegenheit*hez áll legközelebb, mert kérdések és feleletek során keresztül dolgozza fel témáját. Mirus releváns regensburgi prédikációinak szövegét – a vizsgált corpusban szinte egyedülálló módon a forrásul használt kortárs szerző nevesítése mellett – több nagy összefüggő blokkban beemeli a saját könyvébe. Ettől meglehetősen repetitív válik a gondolatmenet, mert Weiser az idézeteken kívüli „saját” részben is erősen merít a hivatkozott művekből, és viszonylag szorosan követi a forrásait. Ez történik a jelenésekre vonatkozó kérdéseknél is, amelyek a tisztítófű tárgyalásába illeszkednek.⁷²

A purgatóriumból visszatérő lelkekről szóló történeteket pusztán mesének minősíti. A bizonyítékot *A gazdag és Lázár* példázata és a Khrüszosztomosz-hómília szolgáltatja. A megközelítés alapját itt is a kizárt harmadik elve adja, hiszen az idézett szövegek egyértelműen mutatják, hogy sem az igazak, sem a kárhozottak lelkének nincs keresnivalója a földön. Az éndóri ellenvetést a szokott módon hárítja el, Sámuel alakjában az ördög jelenik meg. Ezt egyetlen érveléssel támasztja alá: egy próféta nem engedelmessé válik egy varázslónak. Legeredetibbnek Weiser a megdicsőülés történetének tárgyalásakor bizonyul, amelyet kettős érveléssel semlegesít. Egyrészt tagadja az egyes esetből általánosító induktív érvelés érvényességét, másrészt úgy értelmezi, hogy Mózes és Illés a feltámadott testükben jelentek meg Jézus mellett. Ezzel a történet egyfelől elveszíti bizonyító erejét a testből eltávozott lélek visszatérésére vonatkozóan, másfelől pedig előképévé válik annak, ami minden lélekre vár majd az örökkévalóságban, és így legitimálva saját megközelítése számára megszelídíti a perikópát. Weiser összteljesítményének fényében kétségesnek tartom, hogy ezeket az érveket valóban ő maga dolgozta-e ki, de a forrásukat nem sikerült azono-

⁷⁰ Ő az egyetlen szerző, akinek az életrajzához nem találtam külső forrást, a WBIS-ben (vö. 6. sz. jegyz.) azonosított több millió ember között sem szerepel.

⁷¹ WEISER, GREGOR: Christlicher Bericht/ Von Vnsterblichkeit und Zustand der Seelen nach jhrem Abschied/ Vnd letzten Henden der Welt. Sampt gründlicher vnd ausführlicher erklerung aus den Schrifften der Veter/ Jtem Herrn D.MATRINI LVTHERI, IOHANNIS MATHESII, D.MARTINI MIRI, vnd IOHANNIS GIGANTIS, Jn Frag vnd Antwort. Eisleben–Leipzig, 1588. – VD16. W 1584. (továbbiakban: WEISER, 1588.)

⁷² WEISER, 1588. 73–87. p.

sítanom. De bárhonnan származzanak is, azt egyértelműen mutatják, hogy az 1580-as évek elejére már a transzfiguráció perikópájának értelmezését is összhangba hozták az adott eszkatológiai locus központi tételével.

* * *

Pflacher és Weiser munkáival nagyjából egy időben, 1581–1582-ben adta ki id. David Chyträus (1530–1600)⁷³ „A halálról és az örök életéről” szóló két-kötetes munkáját,⁷⁴ amely a következő évtized elején német fordításban is hozzáférhetővé vált.⁷⁵ A lelkek visszatérésével a második kötetet nyitó, a lélek halhatatlanságának szentelt fejezet végén foglalkozik.⁷⁶ A negatív tétellel indítja a gondolatmenetet, amelyet a Garcaeustól ismert igehelyekkel támaszt alá.⁷⁷ Ezután az éndóri jelenet szokásos kritikája következik, amelyhez Aranyszájú Szent János homíliáját is hivatkozva röviden, majd Augustinust idézi, aki a jelenéseket „csalárd lelkek szemfényvesztésének”⁷⁸ tartja, amelyek célja, hogy a babonákat hitelesítse. A német kiadásba ezen a ponton két anekdota is bekerül Erasmustól, amelyekben katolikus papok rendeztek meg hamis jelenéseket.⁷⁹

⁷³ Chyträus európai jelentőségű reformátor, hatása az Alpoktól Skandináviáig terjedt. Nemcsak életrajzi adatai állnak bőségesen rendelkezésre (vö. ADB. 4:254–256. p.; DBA. I:55.216–225., 190.315–380., 1427.22–32.; II:97.277., 226.229–244.; III:147.68–74.), hanem komoly tudományos érdeklődés is övezi életművét. Az elmúlt húsz évben több tucat tanulmány mellett legalább hat önálló könyvet szenteltek munkásságának.

⁷⁴ CHYTRÄUS, DAVID: De morte, et vita aeterna. Wittenberg, 1581. – VD16. C 2652; Uő: Altera pars Libelli Davidis Chytraei De Morte & vita aeterna: continens locos DE Animarum Immortalitate et statu post corporis mortem. Purgatorio Animarum Pontificio. Fine Mundi et Resurrectione corporum. Extremo IVDICIO et Poenis INFERNI aeternis. Wittenberg, 1582. – VD16. ZV 3328. (továbbiakban: CHYTRÄUS, 1582.)

⁷⁵ CHYTRÄUS, DAVID: Christlicher / Tröstlicher und in Gottes Wort gegründeter vnterricht. Vom Tode und Ewigen Leben. Erstlich durch den Ehrwürdigen vnd Hochgelarten Herrn David Chytraevm, der heiligen Schrifft Doctorn, vnd Professorn zu Rosstock etc. in Lateinischer Sprach verfast / vnd an tag gegeben / Vnd von ihm jtzo auff new vbersehen vnd gemehret / vnd auff desselbten erinnerung vnd begeren mit bestem vleis verdeutscht. Durch Heinrich Räteln zu Sagan. Berlin, 1590. – VD16. C 2655.; Uő: Christlicher, Tröstlicher und in Gottes Wort gegründeter unterricht. I. Von Unsterblichkeit der Seelen und ihrem Zustand nach dem Leibstodt. II. Von dem Fegefewr. III. Vom Ende der Welt und Auferstehung der Todten. IIII. Vom Jüngsten Gericht. V. Von der Ewigen Marter und Pein der Gottlosen in der Helle. Frankfurt a.O., 1592. – VD16. C 2656. (továbbiakban: CHYTRÄUS, 1592.)

⁷⁶ CHYTRÄUS, 1592. D5^r–8^r Vö. CHYTRÄUS, 1582. E1^v–3^v.

⁷⁷ 2Sám 12,23; Jób 7,9–10; Sir 38,21. Vö. 36. sz. jegyz.

⁷⁸ „portenta fallacium spirituum”. CHYTRÄUS, 1582. E2^v. Vö. CHYTRÄUS, 1592. D5^v. Chyträus valószínűleg a *De unitate ecclesiae* címen is ismert *Epistula ad Catholicos de secta Donatistarum* egy szakaszát (19.49) parafrázálja.

⁷⁹ CHYTRÄUS, 1592. D6^r–7^r.

Chyträus legmarkánsabban a karácsonyi posztillából származó érvek⁸⁰ feldolgozásában tér el kortársaitól. Akkora jelentőséget tulajdonít Isten tiltó parancsának, hogy hipotetikusán még a lelkek visszatérését is megengedi.⁸¹ A többi szerző erre a lépésre nem volt kész. Ha lelkek megjelennek is – mondja Chyträus –, nem szabad kapcsolatba lépniük velük. Ez a megközelítés új lehetőségeket nyithatna a magyarázatot igénylő bibliai szakaszok értelmezése számára, Chyträus azonban nem vonja le ezeket a következtetéseket. Ez talán annak fokmérője, hogy milyen mélyen gyökerezett az a meggyőződés, hogy a kritikus olvasatok evangélikus nézőpontból teológiailag tarthatatlanok. A gondolatmenet továbbfejlesztése helyett Chyträus röviden lekerékíti a fejezetet azzal, hogy a jelenések segítségével se új tanítást bevezetni, se megerősíteni nem lehet, márpedig a tisztítótűz dogmájával éppen ez történt, ezért szükséges annak kritikája – amivel előkészítette a következő fejezet témáját.

Friedrich Roth (1548 k.–1595) arnstadti szuperintendens, akinek az életéről meglehetősen keveset tudunk,⁸² 1591-ben kiadta öt temetési prédikációját,⁸³ amelyeket azon a tavaszon mondott el. Bár több hónap alatt elhangzott alkalmi igehirdetésekről van szó, amelyek konkrét – és egymástól független – igeszakaszokat magyaráznak, a kötet átgondolt tematikus egységet alkot, amely a halállal és a halál utáni léttel kapcsolatos kérdéseket járja körül. Az első prédikáció textusa – amelyet még életében maga a halott jelölt ki⁸⁴ – Bölcsesség 3,1–5. A korai ortodoxia konvenciói szerint szigorú struktúrában előadott mondanivaló központi témája az igazak csodálatos állapota a haláluk után. Ezt a második pontban fejt ki részletesen, és e tanítás „alkalmazása” (*applicatio*) keretében tér ki nemcsak a tisztítótűz cáfolatára, hanem a holtak lelkeinek kóborlására is, amelyet szintén elutasít mint babonáságot.⁸⁵ Az ördög persze riogathat kísértetekkel, de az igazak lelke felett akkor sincs hatalma, ha az alakjukban megjelenik, mint Saulnak Sámuelében. Fontos tudatosítani, hogy Roth nem egy dogmatikai tételhez citál bizonyító erejű igehelyeket, hanem egy bibliai szakasz (Bölcsesség 3,1) exegézisét végzi. Hogy ebben a szakaszban felfedezi az eltávozott lelkek visszatértének cáfolatát, az jól mutatja egyfelől, hogy ez a vers mennyire elválaszthatatlanul összekapcsolódott ezzel a teológiai locusszal, másfelől pedig, hogy eddigre milyen mélyen beleivódott ez a mozzanat az evangéli-

⁸⁰ Vö. 13. sz. jegyz. A Chyträus által hivatkozott igehelyek: Lk 16,29; Ézs 8:19–20 és 3Móz 19:31, amely 5Móz 18,10–12 párhuzamos helye.

⁸¹ CHYTRÄUS, 1592. D7^v. Vö. CHYTRÄUS, 1582. E2^v.

⁸² Életrajzához elenyésző külső forrás áll rendelkezésre (DBA. I:1058.265.), de művei alapján valamelyest rekonstruálható a pályája.

⁸³ ROTH, FRIEDRICH: Fünff tröstliche vnd nützliche Predigten. Die Erste. Auß dem dritten Capitel/des Buchs der Weissheit/ vom herrlichen Zustande der Gerechten nach diesem Leben. Die Ander. Aus dem 38. Cap. Esaiæ / wie sich ein jeder in diesen fehrlichen Leufften zu seinem sterbstündlein bereiten soll. Die Dritte. Auss dem 41. Capitel Syrachs / de comtemnenda morte, das man den Todt nicht fürchten soll. Die Vierdte. Vom Adiutorio Domini, aus dem 121. Psalm. Die Fünffte. Aus dem 14.[ ]Capitel Johannis/von den Ewigen himlischen Wohnungen / von dem rechten Wege zum Ewigen leben. Mühlhausen, 1591. – VD16. R 3218. (továbbiakban: ROTH, 1591.)

⁸⁴ ROTH, 1591. A4^v.

⁸⁵ ROTH, 1591. C4^v–D1^r.

kus eszkatológiai gondolkodásba. Ennek fokmérője lehet, ha felidézzük, hogy a lélek halhatatlanságának általam ismert egyik legkorábbi – Melanchthon *Liberé*hez időben nagyon közeli – homiletikus tárgyalásában ez a kérdés egyáltalán nem kerül elő, noha Matthias Tacius (*fl.* 1530 k.–1556) tematikus – és nem exegetikai – megközelítésben foglalkozik a locusszal.⁸⁶ Az 1550-es évek közepén még elképzelhető volt a lélek halál utáni állapotának áttekintése a jelenések értelmezése nélkül. Az évszázad végére ez a mozzanat az evangélikus tanítás nélkülözhetetlen részévé vált.

* * *

Ahogy az 1550 és 1600 közötti német nyelvű evangélikus teológiai irodalom fenti áttekintésében láttuk, a legtöbb mű, amely a lélek halál utáni állapotával foglalkozik, kitér arra a problémára is, hogy vajon visszatérhetnek-e a földre a holtak eltávozott lelkei. A kérdés tárgyalása a nagyobb locuson belül szinte bárhol helyet kaphat. A szövegek kisebb részében az eltávozott lelkek tartózkodási helyének számbavételéhez kapcsolódik, többnyire azonban vagy az üdvözült lelkek életének leírása közben, vagy pedig a purgatórium kontextusában találkozunk vele. A 16. századi szerzők úgy érezték, a lélek halhatatlanságának tárgyalása nem lehet teljes e kérdés megfontolása nélkül, de – ahogy változó helye mutatja – a téma a purgatóriumra vonatkozó tanítással is szoros kapcsolatot mutat. A jelenések kérdése – legszembetűnőbben Chyträusnál – kapcsolatot teremt a két teológiai locus, a halhatatlanság tételezése és a tisztító tűz cáfolata között. Másrészt úgy tűnik, éppen a purgatórium elutasítása tette megkerülhetlenné annak teológiai tisztázását, visszatérhetnek-e a lelkek a halál után, és így a tisztító tűzzel szembeni polémia gyakorolta az egyik legerősebb hatást az evangélikus teológiai konszenzus kialakulására ebben a témában.

A 16. század második felében tartalmilag is egyértelmű elmozdulást figyelhetünk meg a tanításban. Egyre határozottabban és magától értődőbben fogalmazódik meg az a nézet, hogy az utolsó ítélet előtt az eltávozott lelkek nem jelenhetnek meg újra a földön. Melanchthon álláspontja, aki még hitelesnek fogadta el a jelenéseket, a század előrehaladtával tarthatatlanná vált, mert a katolikus vitapartnerek a purgatórium igazolására használták fel. Az új ortodoxia kialakítása során két komoly akadályt kellett leküzdeni. Mind a tapasztalati tények, mind bizonyos igehelyek cáfolni látszottak a kívánatos tételt. Az empiria *prima facie* megkérdőjelezése még nem jön szóba. Evangélikus teológusok nem tagadták a jelenések valóság-tartalmát. A jelenséget magát elfogadták, sőt metafizikai realitását sem kérdőjelezték meg, ám az értelmezését radikálisan megváltoztatták. Nem azt próbálták bizonyítani, hogy a jelenések ne lettek volna valóságosak, de határozottan állították, hogy ördögi eredetűek, és szubsztanciálisan nem azonosak az eltávozott lelkekkel. Más szóval teológiai alapon átkeretezték a jelenséget.

⁸⁶ Vö. TACIUS, MATTHIAS: Ein Predigt von der vnsterblichkeit der Seelen/vnd von jrem stande nach abeschiede von dieser Welt/ aufferstehung des fleisches vnd ewigem leben/ vber das Euangelium von des Obersten der Schulen Tochter/ Matthei ix. Magdeburg, 1556. – VD16. T 44. A prédikáció eredetileg 1554-ben hangzott el.

A másik elhárítandó akadályt az jelentette, hogy volt néhány bibliai történet, amely névértéken éppen az ellenkezőjét bizonyította, mint amit az evangélikus teológusok egyre határozottabban állítottak. Ezeket a textusokat is meg kellett szelídíteni, de erre nem volt egységes stratégiája a szerzőknek. A nehéz szakaszokat néha egyszerűen figyelmen kívül hagyták, de az 1580-as évekre jobbra már kialakították az új tanításhoz illeszkedő olvasatukat. Ahol – elsősorban a transzfiguráció történetében – nem volt mód az átkeretezésre – a jelenés „előjelének” megváltoztatására –, ott az epizódot leválasztották a locusról, más példákat viszont – a kortárs beszámolóokban szereplő jelenésekhez hasonlóan – ördögi csalásként értelmeztek.

Az új konszenzus felé vezető úton az érvrendszer kialakításában három meghatározó tényező működését azonosíthatjuk. Egyrészt igyekeztek a tanítást bibliai alapokra helyezni, és ehhez az igehely-hivatkozások egy viszonylag zárt csoportját alakították ki, amelynek középpontjában *A gazdag és Lázár* példázata áll. Sokszor hivatkoztak az egyházatyákra is. A patrisztikus irodalomból egyértelműen kiemelkedő szerephez jut egy szakasz Aranyszájú Szent János Máté-ciklusának 28. homíliájából, amely gyakorlatilag kötelező részévé válik az alapkérdés tárgyalásának. Mindezeket túl valószínűleg mégis Luther hatását kell a legjelentősebbnek tekintenünk a formálódó új tanítás szempontjából, amint azt a tőle származó kiterjedt idézetek is mutatják, pedig a szerzők nem is mindig voltak tudatában, hogy tőle kölesönöznek érveket, az ő gondolatait veszik át.

Bármilyen fontos szerepet játszanak is a gondolatmenet egy-egy pontján a konkrét érvek, a konszenzusképzés folyamatának egészében másodlagosnak tűnnek abban az értelemben, hogy a kívánt eredmény megelőzi őket. Nem az érvek ellenállhatatlan logikája vezetett el az új látásmódhoz, hanem egy – a felekezeti polémia logikáján keresztül eleve adott – tételhez kellett támogatást találni. Ezt világosan mutatja az is, amikor a vizsgált időszak első részében már látszik, mit kellene bizonyítani, de az érvek még sokszor megbicsaklanak, és az is, hogy az idő előrehaladtával összességében csökkent az érvek jelentősége. A korábbi művek jellemzően még részletezően, kifejtve foglalkoznak a témával, és alapos magyarázatokkal próbálják igazolni a jelenések elutasítását. A korszak vége felé már inkább az új tanítás rövid, egyszerű megfogalmazásával találkozunk anélkül, hogy érvekkel gondosan körülbástyáznák. Ekkorra az már nyilván inkább evidenciának, mint részletes indoklást igénylő nézetnek számított.

Amit ebben a változásban végső soron tetten érhetünk, az a felekezeti kultúra kialakulásának folyamata, itt egyetlen apró mozzanatában megragadva. A folyamatnak egyértelműen kitapintható iránya van, mégsem egyenes vonalban halad, mozgása a hermeneutikai kör forgását követi. Az új tanítás a változás irányát kijelölő értelmezési keret és az egyes „szövegek” konkrét olvasatainak egymásra hatásából születik meg, miközben a kialakuló dogmatikai konszenzus egy magasabb szinten visszacsatol a felekezeti identitásképző alapelvek – esetünkben például a *sola scriptura*, a másodlagos tekintélyek új rendszere vagy a tisztítóúz tagadása – egymást erősítő körforgásába. Így a konfesszionális elhatárolódás egyszerre oka és eredménye e komplex folyamatnak.